

ний текст, звідки він й запозичує подробиці історії Святослава. У якому вигляді цей текст був йому доступний, наразі важко визначити. Розв'язання цього питання залежить у першу чергу від того, чи вдасться коли-небудь встановити час написання Слова.

¹ Про *florilegia* див. Richard M. Florilèges grecs // Dictionnaire de spiritualité. – Paris, 1964. – Т.V. – Р. 475-512.

² Опис головних рукописів Слова, див. Зарубин Н.Н. «Слово Даниїла Заточника» по редакціям XII-XIII вв. и их перделкам. – Л., 1932. – С. IV-XIV; і доповнення: Покровская В.Ф. Неизвестный список «Слова» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М., Л. – Т.10. – С. 280-289; Перетц В.Н. Новый список «Слова» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М., Л. – Т.12. – С. 362-378.

³ Зарубин Н.Н. «Слово Даниїла Заточника» по редакціям XII-XIII вв. и их перделкам. – С. 4 (перша редакція), С. 53 (друга редакція).

⁴ Огляд історіографії див. Лихачев Д.С. Даниїл Заточник, *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, под ред. Д.С.Лихачева. Л., 1987. Вып.1. XI – первая половина XIV в.). С. 112-115; Слово (Моление) Даниїла Заточника // Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения, Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я.Н. Щапова. – СПб., 2003. – С. 102-105.

⁵ Соціальне походження Даниїла Заточника завжди знаходилося у центрі уваги дослідників: Лихачев Д.С. Социальные основы стиля «Моления» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1954. – С. 106-119.

⁶ Бирнбаум Х., Романчук Р. Кем был загадочный Даниїл Заточник? (К вопросу о культуре чтения в Древней Руси) // Труды отдела древнерусской литературы. – СПб., 1997. – Т.50. – С. 576-602.

⁷ Зарубин Н.Н. Вказ.праця. – С. 16-18.

⁸ Там само. – С. 57-58.

⁹ Гишпиус А.А. Как обедал Святослав? (Текстологические заметки) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №2 (32). – С. 47-54.

¹⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 70-71.

¹¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 198-199.

¹² Литвина А.Ф., Ф.Б. Успенский. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 436-437. Вони вважають, що слова князя Святослава Ярославича до своєї дружини дуже нагадують мову Святослава: «Стославу суццо Черниговѣ и Половце^м воюючи^м около Чернигова Стослав же собравъ дружини нѣколько изиде на нь ко Сновьску и оузрѣша Половци идуць полкъ пристроишася противу и видѣвъ Стославъ множество ихъ и ре^ч дружинѣ своєи потагнѣмъ оуже на^м не лѣѣ камо сѣ дѣти [и] оударisha в конѣ и долѣ Стославъ в трѣ тысячахъ а Половещъ бѣ вѣ тысячѣ и тако бѣми а друзии потопоша въ Сньви а княза ихъ ѣша руками» (ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 171-172).

¹³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 70.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 73.

¹⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 69.

Александр ФИЛИПЧУК

(Черновцы)

СВЯТОСЛАВ В СЛОВЕ (МОЛЕНИЕ)

ДАНИИЛА ЗАТОЧНИКА

В статье исследуются источники сообщения о князе Святославе в Слове (Молении) Даниїла Заточника. В работе сделан вывод о том, что автор Слова пользовался летописными сообщениями для написания своего текста о Святославе.

Ключевые слова: летописи, Русь, Святослав, Даниїл Заточник.

Oleksandr FYLYPCHUK

(Chernivtsi)

SVIATOSLAV IN THE SLOVO (MOLENIE)

OF DANIEL THE EXILE

Daniel the Exile, though well known as an author, has remained a mysterious figure in Old Rus'ian history whose details of life have only sporadically emerged from the historiography. The main goal of this paper is determine the probably sources the Slovo (Molenie) of Daniel the Exile.

Key words: chronicles, Rus', Svjatoslav, Daniel the Exile.

УДК: 94 (477) «10/11»

Олександр БАЖЕНОВ
(Кам'янець-Подільський)

ЦЕРКОВНЕ (ХРАМОВЕ) БУДІВНИЦТВО В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В X-XI ст.

У статті йдеться про церковне (храмове) будівництво в Київській Русі в X-XI ст., що було пов'язано з проникненням та утвердженням християнства на території давньоруської держави. На прикладі храмового будівництва з'ясовується й формування церковно-адміністративного устрою (становлення єпархій).

Ключові слова: церква, церковне будівництво, храм, собор, єпархія, митрополит, Київська Русь.

Становлення і утвердження християнства серед східних слов'ян належить до малодосліджених проблем з історії Київській Русі X-XIII ст. Такий стан речей зумовлений як складністю самої проблеми, так і непопулярністю цієї тематики серед дослідників, які, в переважній більшості, приділяють увагу лише проблемі самого хрещення, оминаючи при цьому наступні логічні складові: формування митрополії та єпархій, храмове і монастирське будівництво тощо. В свою чергу, висвітлення вказаних складових дасть змогу розкрити сам процес християнізації населення Русі, становлення освіти і вплив нової релігії на матеріальну та духовну культуру, взаємовідносини між світською й духовною владою. Одночасно церковне (храмове) будівниц-

тво, що здійснювалося на Русі ще в «дохристиянський» період, дає змогу простежити культурні та дипломатичні стосунки між язичницькою Руссю й християнськими державами (Візантією, Священною Римською імперією), а в «християнський» – утвердження нової релігії в давньоруській державі. Таким чином, храмове будівництво є невід'ємною і супроводжуючою складовою утвердження християнства на Русі і у висвітленні цього процесу ми і вбачаємо актуальність даної статті.

Інтерес до історії православної церкви та становлення християнства на Русі серед дослідників з'явився досить пізно – в середині XIX ст., і до перших дослідників слід віднести не істориків за фахом, а навпаки – релігійних діячів, як наприклад, митрополита Макарія, який у 1846 р. опублікував ґрунтовне дослідження «Історія християнства в Росії»¹, єпископа Гермогена (К.П. Добронравін) з його нарисом по історії російської церкви². Також слід виділити роботу протоієрея А.П. Лаврова «Очерк истории христианской церкви» та ін.³ Зацікавлення ж істориками даною проблематикою відноситься до початку XX ст., і найбільш актуальним на сьогодні залишається науковий доробок Є.Є. Голубинського⁴, Є.В. Анічкова⁵, М.М. Гальковського⁶. В той же час найбільш змістовними працями другої половини XX ст. були дослідження М.Ю. Брайчевського⁷ та Я.Н. Щапова⁸. Окрім того, чимало інформації, що стосується архітектури храмів, а також загальновідома інформація про основні віхи історії центральних храмів часів давньоруської держави вміщено в узагальнюючих працях на кшталт «История культуры Древней Руси. Домонгольский период»⁹, «Історія української культури»¹⁰ та ін.

Отже, починаючи з найдавніших часів, все краще, що досягалося людством на різних історичних етапах свого розвитку, втілювалося, як правило, в культових спорудах, багато з яких увійшли до світової скарбниці пам'яток архітектури та мистецтва. Проте, враховуючи історичний розвиток давньоруської держави, храмове будівництво на Русі можна умовно поділити на декілька етапів: 1) перша половина X–XI ст., тобто період становлення християнства на Русі та початок централізованого будівництва храмів й монастирів; 2) XII–XIII ст. – розвиток місцевого храмового будівництва в багатьох удільних центрах Русі. В нашому дослідженні буде розглянуто лише перший етап

Початок церковного будівництва, як і проникнення християнства на Русь, і на сьогодні викликає численні дискусії серед дослідників. Так, на думку М.Ю. Брайчевського, хрещення і зведення перших християнських храмів відбулося ще за часів напівлегендарних князів Аскольда і Діра, які, за «Повістю временних літ» (далі – ПВЛ), охрестилися ще у 860 р. і лише з їхньою смертю в 882 р. християнство втратило статус державної релігії аж до 988 р. Також дослідник вказує на факт відсут-

ності у візантійських і арабських джерелах відомостей про хрещення Русі в 988 р., проте в них зафіксовано похід Володимира на Корсунь, договір з імператором Василієм II та шлюб з Анною¹¹. Окрім того, М.Ю. Брайчевський випускає той факт, що давньоруські літописці будучи ченцями, досить прискіпливо ставились до поширення християнства серед населення, не фіксували жодного церковного будівництва за часів Аскольда і Діра, маючи при цьому, ймовірно, набагато більшу кількість джерел і живу народну пам'ять. Однак, якщо ж говорити про хрещення Аскольда і Діра як історичний, а не міфічний факт, то можна припустити, що в Києві було споруджено декілька храмів як для князів, так і, ймовірно, для інших городян, варягів або купців, що постійно контактували з Візантією і сповідували християнство.

Серед церков, які були збудовані до 988 р., слід віднести церкву св. Миколая, що була споруджена між 882 р. – на початку X ст., та церкву св. Іллі, яка згадується лише в 944 р. Що стосується церкви св. Миколая, то у Лаврентієвському літописі міститься повідомлення, за яким, після вбивства Аскольда і його поховання на горі, що зветься Угорською, була поставлена церква св. Миколая, тобто при князеві Олегу¹². М.Ю. Брайчевський висуває припущення, що вказана церква була побудована невідомим іноземним правителем, конфліктувати з яким, через спорудження церкви Олегу було не зруки¹³. А.В. Карташов, спираючись на саме повідомлення «и в той часть убивша Асколда и Дири и несша их на гору, погребоша ю, ежы ся ныне нарицает Угорское, идеже есть дворъ Олминъ; на той могиле постави Олма церковь святого Николу, а Дирева могила за святою Ириною»¹⁴, вказує на те, що ця церква була збудована наприкінці XI ст., тобто в часи масового будівництва церков¹⁵. І справді, в літописі ми можемо натрапити на повідомлення, що датуються XI – початком XII ст. з приписами «де нині стоїть церква», що дає змогу наголошувати на будівництві храму вже після 988 р.

Окрім церкви св. Миколая, давньоруські літописи до 988 р. згадують ще одну церкву св. Іллі, яка потрапила в поле зору літописця в 944 р. лише з нагоди укладення мирного договору князя Ігоря з Візантією, за яким князь і дружина присягались відповідно до релігійних уподобань: християнська частина в соборній церкві св. Іллі, а язичницька – Перуну¹⁶. Однак локалізувати цю церкву і вказати на її зовнішній вигляд також неможливо, але те, що вказана церква існувала, не викликає жодних заперечень серед дослідників.

Безперечно, що в середині X ст., а саме за часів правління княгині Ольги, особливо після її хрещення, були збудовані й інші храми, однак літописці не фіксують таких фактів. Відсутність повідомлень про будівництво церков у Києві та інших великих центрах Русі, таких як Новгород, Чернігів, Переяслав та інші, ще не означає відсутність церков.

Так, серед населення, яке сповідувало християнство в умовах язичництва, було поширено будівництво домових церков, або спеціальних кімнат, що отримали назви «хрестових», де в таємниці, або ж офіційно відправлялися служби. На існування домових церков на Русі в X–XIII ст. вказує і Є.Є. Голубінський, приводячи аналогії з Візантією, де наявність такої церкви було прикладом знатності¹⁷. Єдиним повідомленням з дохристиянського періоду Київської Русі про існування дворової церкви є подія 983 р., згідно з яким, в пошуку людини для жертвоприношення вибір впав на сина одного варяга, який прийшов від греків і мав при своєму дворі церкву св. Богородиці «Иде Володимерь ... Киеву и творѣше потребу кумиромъ с людьми своими и рѣша старци и болѣре м[е]чемъ жребии мечемъ жребии на штрока и дѣвицю, на него же падеть того зарѣжемъ бѣмъ бѣше Варѣгъ единъ и бѣ дворъ его идеже есть црѣк стѣая Бѣга»¹⁸.

Оминаючи перипетії хрещення 988 р. та дискусії з приводу самої дати хрещення, проблем вибору релігії, перших митрополитів, зазначено, що на Русі розпочалося активне храмове будівництво. Нова релігія насаджувалася як мирними шляхами, так і силовими заходами князівської адміністрації, що в перспективі призвело до появи волхвів, які сповідували язичництво і знаходили розуміння й підтримку з боку місцевого населення. Загалом храмове будівництво, починаючи з 988 р., слід умовно розділити на князівське та не князівське (зведення храмів з ініціативи місцевого населення та духівництва). Для першого етапу, який ми розглядаємо, характерне в переважній більшості лише князівське будівництво, оскільки в умовах поширення християнства серед давньоруських людей, які не завжди підтримували нову віру, побудувати церкву було досить проблематично. Тому лише політична та фінансова підтримка київських князів (князівська десятина) духовенства давала змогу успішно здійснювати церковне будівництво

До князівського будівництва, тобто здійсненого за кошти князя та за особистого князівського розпорядження, слід віднести спорудження найбільших храмів Русі, центрів єпархій. Окрім того, князівське спорудження церков припадає на перші роки з моменту хрещення Русі і масово тривало, включаючи правління Ярослава Володимировича, що пояснювалося прагненням великих князів поширити нову віру серед населення, яке було віддалене від основних центрів. Згодом князівське будівництво обмежується побудовою церков, як правило, в центрах своїх удільних князівств і триває практично до монгольського нашествия.

Отже, відразу ж після хрещення Русі в літописах з'являються повідомлення про централізоване будівництво храмів по всіх містах і селах Русі «и нача ставити по градомъ црѣкви и попы и люди на крѣщение приводили всемъ градомъ и селомъ»¹⁹. Зокрема, першою церквою, збудованою за нака-

зом князя Володимира, була дерев'яна церква св. Василя на місці колишнього капища. Можна припустити, що церква св. Василя, збудована відразу ж після хрещення, скоріш за все була першою та єдиною в Києві на той час, оскільки інші християнські культові споруди були знищені Володимиром в ході його першої релігійної реформи початку 80-х рр. X ст. Її будівництво можна пов'язати з формуванням Київської митрополії та єпархії, яка на момент 988 р. гіпотетично включала в себе усю територію Київської Русі.

Іменне спорудження церков, за різними джерелами, нам відоме з 989–992 рр. Говорячи про іменне спорудження, маємо на увазі свідчення літописців про «адресне» закладення чи завершення будівництва храму в конкретному місті. Так, за повідомленням Новгородських літописів, в 989 р. владика Іоаким (Іоаким) побудував у Новгороді дерев'яну церкву св. Софії, яка простояла 60 років²⁰. Одночасно Іоаким влітку того ж 989 р. заклавав першу кам'яну церкву Богоотця Іоакима та Анни. Проте, аналізуючи інші джерела, можемо також спостерігати певний хронологічний незбіг Новгородських літописів з іншими літописними джерелами. Так, перебування Іоакима в Новгороді в чині єпископа та формування єпархій Київської митрополії, за давньоруськими літописами, слід віднести лише до 992 р. І це було за київського митрополита Леонта, який і призначив Іоакима Корсунянина в 992 р. єпископом у Новгороді. Отже, будівництво храмів могло відбуватися не раніше 992 р.²¹ Цікавим також видається той факт, що, за літописами, Новгород хрестили двічі: в 990 р. київським митрополитом Михайлом, Добринею і Анастасом Корсунянином та в 992 Іоакимом Корсунянином, якого призначили єпископом у Новгороді²².

Цікавими також виглядають повідомлення про хрещення Ростовської та Суздальської землі. Повертаючись з Новгорода, митрополит Михайло прямує до Ростова, де хрестить місцеве населення та «многі церкви въздвиже и презвитеры и діаконны постави»²³. Фактично простежується лише факт хрещення та спорудження багатьох церков, проте локалізувати їх практично неможливо. Однак з хрещенням Суздальської землі у 992 р. та будівництвом Володимира в літописах можна натрапити на певну плутанину. Зокрема, в Никонівському літопису в 992 р. Володимир I прямує до Суздальської землі, хрестить її та будує місто Володимир на Клязьмі з дерев'яною церквою Пречистої Богородиці²⁴. Проте за Софійським першим літописом, місто та дерев'яний храм були споруджені у Смоленській землі²⁵, а в літописі Авраамки²⁶, Новгородському четвертому²⁷ та інших (Тверському, Густинському) літописах – в Словенській землі. Однак, за В.Н. Татіщевим, у 992 р. Володимир перебував не в Смоленській, Суздальській чи Словенській землях, а ходив по Дністру, а місто Воло-

димир було засновано в Червенській землі, де і залишився єпископ Стефан²⁸. На користь версії В.Н. Татіщева свідчить той факт, що вона збігається з ПВЛ, за якою, у 992 р. князь Володимир ходив на хорватів²⁹. Тому, аналізуючи вищенаведене повідомлення про будівництво м. Володимира та різні версії літописців про територію, де це відбулося, зазначимо, що найбільш вірогідною може бути волинська версія, хоча Володимир Волинський вже фігурував у літописі як місто, де князь Володимир посадив свого сина Всеволода. А Смоленський, Словенський (Ільменська земля), Суздальський напрямом, на нашу думку, слід віднести до маршруту слідування митрополита Михайла в його місію хрещення Північно-Східної Русі. Що стосується Володимира на Клязьмі, то він був заснований Володимиром Мономахом і хронологічно не відповідає періоду.

У північно-східних руських літописах (новгородські, софійський літопис, тверський, московський та ін.) фіксується також будівництво в Києві першої церкви святого великомученика Георгія (Юрія) 26 листопада «постави князь Владимирь в Києве перву церков святого Георгия»³⁰, яке відсутнє в інших джерелах (наприклад, в ПВЛ, Іпатієвському, Лаврентієвському літописах тощо), однак локалізувати її практично неможливо. Ця церква згадується у ПВЛ під 1063 р. у зв'язку з похованням у ній брата Ярослава I Судислава Володимировича.

Початок організаційної розбудови київської митрополії слід пов'язати з діяльністю митрополита Леонта (992–1008). В 992 р. новий київський митрополит Леонт вирішив призначити єпископів по основних містах Русі, що, на нашу думку, є початком формування місцевих єпархій Київської митрополії: «Новугороду Великому и Пскову поставлен бысть епископъ Иакимъ Корсунянинъ ... Постави Леонтъ епископы по градом ... Чернигову епископа Неофита, а в Ростовъ постави епископа Федора, а въ Владимирь Стефана, а въ Белградъ Никиту, и по инымъ многимъ градом епископы постави»³¹. Отже, повідомлення Ніконівського літопису свідчить про формування лише п'яти іменних єпархій, що хронологічно відповідає та розширює повідомленням інших літописів. Однак відомості про назви центральних храмів відсутні, тож можна лише висловити припущення про їх назви з більш пізніших повідомлень, що буде розглянуто нижче.

Останні повідомлення про будівництво храмів за часів правління князя Володимира I припадає на 1007 р. Після смерті митрополита Леонта новим митрополитом був призначений Іоанн I, який, прибувши до Києва, заклав кам'яну церкву апостолів Петра і Павла, а в Переяславі – Воздвиження Чесного Хреста. Слід зауважити, що це повідомлення є лише у Ніконівському літописі та «Історії Російській» В.Н. Татіщева. В більшості ж інших

літописів повідомлення про призначення нового митрополита відсутні. Натомість під 1007 р. є лише свідчення про перенесення «святинь» з Царгорода в церкву св. Богородиці (Десятинну церкву)³². Тому, на нашу думку, повідомлення про спорудження згаданих храмів є вірогідним, а перенесення святинь хронологічно відповідає початку будівництва вказаних храмів і часу призначення нового київського митрополита Іоана, який, ймовірно, прибувши з Царгорода, привіз ці «святині», під якими ми можемо розуміти ікони (за В.Н. Татішевим³³) чи мощі.

Таким чином, до іменних храмів, що були збудовані з ініціативи та на кошти Володимира I, слід віднести дерев'яні церкви св. Василя, св. Георгія (989–991), кам'яну церкву св. Богородиці (Десятинна церква), що була закладена і зведена протягом 991–996 рр. у Києві; церква Преображення Христового у Белгороді (нині – с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну Київської обл.), початок будівництва якої припадає на 992 р. (за Лаврентієвським літописом, закладення міста відбувається у 991 р.³⁴); дерев'яна церква Пречистої Богородиці у Володимирі (989–991); кам'яна церква Преображення Христового у Василеві (зруйнований у XIII ст. татарами-монголами, на цьому місці нині м. Васильків), початок спорудження якої припадає на 996 р., та безліч безіменних. До храмів, що були зведені гіпотетично на кошти духовенства, слід віднести: кам'яну церкву Богоотця Іоакими та Анни, дерев'яну церкву св. Софії у Новгороді (992), церкви апостолів Петра і Павла в Києві та Воздвиження Чесного Хреста в Переяславі.

Отже, на часи правління Володимира I можна ідентифікувати лише обмежену кількість храмів (іменних), які потрапляли в поле зору літописця лише з нагоди якоїсь визначної події, як, наприклад, будівництво церкви у м. Василеві, що було здійснено на честь успішної для Володимира битви з печенігами³⁵. Більшість же церков, які були зведені по всій державі, увійшли в літопис у вигляді цитат наступного змісту: «и многиа церкви въздвиге, и презвитеры, и диаконы постави»³⁶.

Водночас з будівництвом церковних споруд наприкінці X – на початку XI ст. князем Володимиром I було складено церковний статут, який розмежував владу та підсудність між світськими й духовними судами. Фактично прийняття такого статуту, визначило юрисдикцію духовних судів, в компетенцію яких потрапили шлюбно-сімейні справи (відносини між подружжям, розлучення, кровозмішування, подружня зрада), злочини проти віри та церкви (чаклунство, сповідання язичницьких вірувань, богохульство), деякі цивільні відносини, що пов'язані з майном та його спадкуванням тощо. Тому цей статут мав виняткове значення для посилення православної церкви на території Русі та викорінення давніх язичницьких вірувань. У подальшому цей статут був доповне-

ний Ярославом Володимировичем, внаслідок чого став основою для всіх місницьких церковних статутів удільних князівств, наприклад, статут новгородського князя Святослава Ольговича, статут смоленського князя Ростислава Мстиславовича.

Завершуючи аналіз церковного будівництва часів Володимира I, зазначимо, що саме за часів його правління церковна організація перебувала лише на стадії формування: сформовано перші єпархії, започатковано будівництво церков по основних містах, підготовлено свого роду законодавчу базу (церковний статут), який передбачав створення церковних судів та їхню компетенцію.

Подальша розбудова православної церкви пов'язана з іменем князя Ярослава I Володимировича. Загалом друге десятиліття XI ст. в історії Русі увійшло під знаком феодальної війни між дітьми Володимира I за Київ. Ці події досить добре відбиті як і у вітчизняних джерелах («Повість временних літ»), так і в іноземних джерелах (Еймундова сага, хроніка Тітмара Мерзебурзького тощо). В них знаходимо досить цікаві свідчення про становище православної церкви та храми, які були збудовані на Русі. Так, у хроніці Тітмара Мерзебурзького фіксуємо відомості про наявність у Києві біля 400 церков, які згоріли під час пожежі³⁷. Для міста, яке на XII-XIII ст., за підрахунками дослідників, нараховувало близько 50–60 тис. мешканців та площу близько 400 га, це була досить велика кількість релігійних споруд, яку можна пояснити лише існуванням домових церков³⁸.

Слід зауважити, що в давньоруських літописах про кількість церков, що були знищені пожежею, нічого не вказано, лише зафіксовано факт знищення церков «Ярославъ вьєде вь Києвъ, и погореша църкви»³⁹. Тому будівництво нової церкви Ярославом було цілком логічним заходом нового київського князя. Так, в Новгородському першому літописі під 1017 р. зафіксовано початок будівництва храму св. Софії, який, за даними ПВЛ, Лаврентієвського, Іпатієвського та інших літописів, було закладено у 1037 р., а за відомостями Тітмара Мерзебурзького, вже існував як монастир та резиденція київського митрополита. Така розбіжність дат закладення храму породила гострі дискусії серед дослідників, які й досі не вщухають. Лише зазначимо, що з нашої точки зору, початок будівництва церкви св. Софії цілком міг розпочатися у 1017 р., оскільки найдавніше графіті зі стін цього храму датується 1022 р.

З ініціативи Ярослава I було збудовано ряд храмів у м. Києві, які літописці відносять до 1037 р.: церкву св. Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, монастир св. Георгія (в Ніконівському літописі згадується церква св. Георгія) та св. Ірини⁴⁰. Можна припустити, що Георгієвська церква була присвячена небесному покровителю Ярослава, а церква св. Ірини – небесній покровительниці його дружини Ірини-Інгігерди. Також за часів правління

Ярослава I були засновані собор св. Софії у Новгороді (1045), печерська церква та монастир (1051). Щодо інших церков, які були зведені за часів правління цього князя, «іменна» інформація відсутня, а в літописах вони фігурують під такою цитатою «И ины църкви ставляше по градом и по местомъ, поставляя попы»⁴¹.

Щодо периферійного церковного будівництва, то знаходимо відомості про вже існуючі церкви. Так, під подіями 1016 р., в ході яких було вбито князів Бориса і Гліба, виходить з тіні церква св. Василя у Вишгороді, де братів і поховали. В 1022 р. князь Мстислав Володимирович закладає в Тмутаракані церкву св. Богородиці, та ймовірно, наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. будує церкву св. Спаса, де його було поховано в 1036 р.⁴². У Новгородських літописах також фіксується пожежа, в ході якої згоріла церква св. Софії (1049), що, ймовірно, була побудована першим новгородським єпископом Іоакимом у 992 р.⁴³

Загалом Ярослав I Володимирович вдало продовжив справу свого батька в плані розбудови православної церкви. На його правління також припадають деякі «символічні» заходи, що мали на меті піднести авторитет князівської влади та династії, а також духовенства та християнської віри: освячено церкву св. Богородиці (Десятинну церкву) (1039), перепоховано та охрещено кістки Ярополка та його брата Олега (1044), обрано першого руського митрополита Іларіона з місцевих єпископів (1051), видано церковний статут Ярослава. Також можна припустити, що згідно з літописними повідомленнями, за часів правління Ярослава I головним собором на Русі стає храм св. Софії, оскільки до цього центральною спорудою київської митрополії була Десятинна церква.

Церковне будівництво після смерті Ярослава I продовжилася, проте на відміну від попереднього періоду, велося повільними темпами. Цю повільність можна пояснити новими викликами, що постали перед давньоруською державою, а саме появою на південно-східних кордонах нових кочівників – половців. З 1061 р. сторінки літописів рясніють повідомленнями про набіги кочівників на Русь, яким завадити давньоруським князям в другій половині XI ст. було вкрай важко. До половецьких набігів додавалися ще й посухи та голод, як, наприклад, в 1071, що підірвало авторитет як церкви, так і князівської влади та сприяло появі волхів, які сповідували язичництво.

Показовими заходами Ярославовичів було перенесення в 1072 р. праху князів Бориса і Гліба у Вишгороді до нової, збудованої на кошти київського князя Ізяслава кам'яної церкви, ймовірно – першої Борисоглібської церкви на Русі. Одночасно, на думку Є.Є. Голубінського, М.К. Каргера, А. Поппе, Н.Н. Ільїна, це перенесення символізувало канонізацію князів Бориса і Гліба як мучеників-страстотерпців, які зазнали страждань в ім'я

Ісуса Христа. Саме ж повідомлення також цікаве для нас тим, що в поле зору разом з митрополитом Геронтієм потрапляють і єпископи, котрі прибули на згадану церемонію з Переяслава, Юр'єва, Чернігова та Белгорода, а також ігумени Печерського монастиря Феодосій, Михайлівського Софроній, Спаського Герман та переяславського Нікола. Це дає підставу припустити, що за часів правління Ярослава I кількість єпархій, які належали Київській митрополії, збільшилася. Якщо в 992 р. згадується лише 5 єпархій: Новгородська, Чернігівська, Ростовська, Володимирська (Володимир-Волинська) та Белгородська, то за часів правління Ярослава та його наступників з'являється Юр'євська, Переяславська. Таким чином, церковна організація значно розширюється та ускладнюється.

За часів правління Ярославовичів було засновано церкву св. Михайла у Видубицькому монастирі (1070), церкву в Печерському монастирі (1075), церкву св. Андрія та при ній жіночий монастир (1086), кам'яну церкву св. Михайла, церкву Успіння святої Богородиці при Феодосієвому монастирі (1089), а також освячено церкви св. Федора та св. Андрія в Переяславі (1090). Побічно згадано існуючі церкви св. Георгія, де поховано Судислава Володимировича, брата Ярослава I (1063), св. Спаса у Чернігові, що стала князівською усипальницею місцевої династії (1075, 1078), св. апостолів Петра і Павла (1089).

Таким чином, аналізуючи перший етап становлення церковного будівництва на Русі, зазначимо, що християнська віра серед східних слов'ян початку X ст. була вже відомою. Літописні джерела засвідчують хрещення перших київських князів напівміфічних – Аскольда й Діра, княгиню Ольгу та згадується існування перших християнських релігійних споруд у Києві (церква св. Ільї), що, безперечно, може вказувати та те, що давньоруське населення мало уявлення про християнство. Активне ж церковне (храмове) будівництво розпочинається після хрещення Русі у 988 р. і триває аж до монгольського завоювання Київської Русі в XIII ст. та було пов'язане з активною діяльністю як князів, так і духовенства, що на початкових етапах утвердження християнства відіграло важливу роль у становленні церковної організації на Русі. Згодом спорудження церков почало здійснюватися на кошти та з ініціативи місцевого люду, що дає змогу виділити не князівське храмове будівництво, яке характерне для XII – першої половини XIII ст.

¹ Макарий. История христианства в России до равноапостольнаго князя Владимира, как введение в историю русской церкви / Макарий. – СПб.: Тип. военно-учебных заведений, 1846. – 421 с.

² Добронравин К. Очерк истории русской церкви от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года) / К. Добронравин. – СПб.: Тип. духовного журнала «Странник», 1863. – 325 с.

³ Лавров А. Очерк истории христианской церкви / А. Лавров. 3-е изд. – Ярославль: Типография Г.В.Фальк, 1885. – 279 с.

⁴ Голубинский Е.Е. История Русской церкви / Е.Е. Голубинский. – СПб.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т.1. – 616 с.

⁵ Аничков Н.М. Язычество и древняя Русь / Н.М. Аничков. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1914. – 386 с.

⁶ Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н.М. Гальковский. – М.: Епихиальная типография, 1916. – Т.1. – 376 с.; Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси / Н.М. Гальковский. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1919. – Т.2. – 308 с.

⁷ Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М.Ю.Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1988. – 296 с.

⁸ Щапов Я.Н. Государство и Церковь в Древней Руси / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.

⁹ История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Том I. Материальная культура / Под ред. Б.А.Рыбакова. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 501 с.

¹⁰ Історія української культури / Під ред. І.Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.

¹¹ Брайчевський М.Ю. Утверждение християнства на Русі. – С.65-66.

¹² ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – С.17.

¹³ Брайчевський М.Ю. Утверждение християнства на Русі. – С.18.

¹⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С привл. извлечений из монографии Б.М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI-XVII веков» (Полное собрание русских летописей. Том IX). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.15.

¹⁵ Карташов А.В. Очерки по истории Русской Церкви / А.В. Карташов. – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – С.27.

¹⁶ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб.38.

¹⁷ Голубинский Е.Е. История Русской церкви / Е.Е. Голубинский. – СПб.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1911. – Т.1. – 616 с.

¹⁸ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926-1928. – Т.1. – Стб.58.

¹⁹ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А.А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.151.

²⁰ Летопись по сборнику архивному или Малиновского // ПСРЛ. Новгородские летописи. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1879. – Т.3. – С.2;

²¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью ... – С.64.

²² Там само. – С.64-65.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд-во АН СССР, 1925. – Т.5. – С.72.

²⁶ ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. – СПб, 1889. – Т.16. – С.39.

²⁷ ПСРЛ. Новгородская 4-я летопись. – Петроград.: Тип. Я. Башмаков и К, 1915. – Т.4. – С.90.

²⁸ Татищев В.Н. История Российская. В 3 т. Т.2. / В.Н. Татищев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – Т.2. – С.57.

²⁹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.155.

³⁰ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т.5. – С.72.

³¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью .... – С.64-65.

³² Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.164.

³³ Татищев В.Н. Вказ.праця. – С.64.

³⁴ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб.122.

³⁵ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А.А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.158.

³⁶ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью ... – С.65.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах /2-е изд., исп. / Перевод с лат. И.В. Дьяконова. – М.: Русская панорама, 2009. – С.178.

³⁸ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

³⁹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.181.

⁴⁰ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.192; ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т.1. – Стб.151.

⁴¹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.194.

⁴² Там само. – С.171, 174, 191.

⁴³ ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд.-во АН СССР, 1950. – Т.3. – С.181.

Александр БАЖЕНОВ
(Камянец-Подольский)

ЦЕРКОВНОЕ (ХРАМОВОЕ) СТРОИТЕЛЬСТВО В КИЕВСКОЙ РУСИ В X-XI ВВ.

В статье говорится о церковном (храмовом) строительстве в Киевской Руси в X-XI вв., что было связано с проникновением и утверждением христианства на территории древнерусского государства. На примере храмового строительства выясняется и формирование церковно-административного устройства (становление епархий).

Ключевые слова: церковь, церковное строительство, храм, собор, епархия, митрополит, Киевская Русь.

Aleksandr BAZHENOV
(Kamianets-Podil'skyi)

CHURCH CONSTRUCTION IN KYIV RUS IN THE 10TH-11TH CENTURY

The article is about church (temple) building in Kyiv Rus in X-XI century that was related to penetration and validating of christianity on territory of the Old Russian state. Forming of the church-administrative mode (becoming of dioceses) turns out on the example of temple building.

Keywords: church, church building, temple, cathedral, diocese, metropolitan, Kyiv Rus.

УДК 94:355.4(=131.1)(477.75) «12/14»

Анатолій КУЗЬ
(Чернівці)

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ВІЙСЬКОВОГО РОЗВИТКУ ГЕНУЕЗЬКОЇ ГАЗАРІЇ В XIII – XV СТ.

У статті автор досліджує і виділяє характерні риси військового розвитку генуезьких колоній Північного Причорномор'я в епоху пізнього середньовіччя. На основі використання порівняльного аналізу військового мистецтва Візантії, Золотої Орди, Кримського ханства і Генуї у регіоні показана особлива роль війни і торгівлі в житті колоній.

Ключові слова: генуезці, Крим, ополчення, колонізація, зброя, військове мистецтво, гарнізон, найманці, оборона, регіон.

Вивчаючи історію генуезької колонізації Криму і суміжних територій, а також систему оборони володінь, не можна забувати про те, що військова організація, яка була тут створена для забезпечення стабільної торгівлі Генуї зі Сходом, перебувала в тісному зв'язку з економікою і торгівлею. Відповідно й розвиток військової стратегії і тактики завжди йшов у одному напрямку з геополітичною та економічною вигодою у цьому регіоні.

Дослідження еволюції військової організації та її місця в економічній та політичній системах генуезької Газарії є актуальним з огляду на стійкість моделі «фінанси-дипломатія-війна», яка в різних трансформаціях існувала впродовж всього історичного процесу як в Україні, так і в Європі, залишається популярною і в сучасному світі. Крім того, проблема військового розвитку генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. тривалий час залишалася поза увагою вітчизняної та зарубіжної історіографії. Окремі питання щодо теорії війни і торгівлі у цьому регіоні розглядалися тільки французьким медієвістом М.Баларом¹ (як особлива військова форма колонізації). Також загальні теоретичні аспекти проблеми, пов'язані з генуезькою колонізацією і роллю війни, присутні у працях У.Мак-Ніла² та Ч.Тіллі³.

Генуезьке військово мистецтво у Газарії мало свої особливі характерні риси. Тому мета дослідження полягає у тому, щоб показати особливість функціонування військової організації і визначити місце військових сил генуезької Газарії у контексті середньовічної воєнної справи Північного Причорномор'я. Здійснюючи активну торговельну діяльність у фактично світовому масштабі, генуезці вміло запозичили як візантійські, так і мусульманські військові традиції, що, в свою чергу, спиралися на використання практичного досвіду і теорії цілих епох.

Зовнішні ризики і внутрішні загрози включали в себе особливу політику захисту. Вона опиралася у першу чергу на дипломатію. У кожній торговель-